

משה רוזנפלד ויוסי שפנייר

תחנות הביניים בקו השׁאת המשואות שבין הר המשחה לסרטבה*

א. מבוא

שחזור מהלך השׁאת המשואות בראש חודש, ונסיונות לזיהוי האתרים הקשורים בו העסיקו חוקרים שונים מאז אמצע המאה הקודמת. במהלך השנים האחרונות הוציעו חוקרים שונים **מסלולי השׁאה** שונים, המקשרים בין האתרים המוזכרים במסכת ראש השנה פ"ב מ"ד. חלק מן ההצעות מופיע במפת **תואי המשואות מהר המשחה לסרטבה - הצעות שונות** (ראה להלן).

הנקודה הראשונה בהשׁאת המשואות הנזכרת במסכת ראש השנה היא **הר המשחה**. על זיהוי **הר המשחה** עם נקודה כל שהיא על רכס **הר הזיתים** אין חולקים. על רכס זה מספר שיאים שגבהם עולה על 800 מ', ויש ממנו תצפית טובה לעבר הר הבית מחד, ולעבר המדבר המזרחי מאידך¹. על פי המשנה במסכת מידות (פ"ב מ"ד) צריך הר המשחה להיות מול פתחו של ההיכל ומזרחה, ולכן אנו מציעים לזהות את הנקודה הקרויה **טור מלכה**, ברכס הר הזיתים, עם מקום **הר המשחה**.

רוב החוקרים מזהים את הנקודה השנייה בקו המשואות - **הר הסרטבה** - עם **קרן סרטבה** שבמזרח השומרון, שעל פסגתו נתגלו שרידי מבצר אלכסנדריון², במדבר המזרחי סמוך לפצאל³.

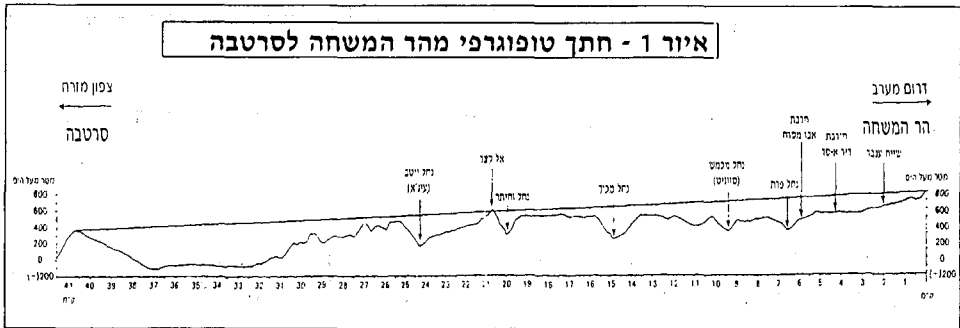
* רשימה זו היא עבודה משולבת של איסוף מידע מהשדה וניתוח נתונים אלה, והיא חלק ממחקר רחב יותר על המדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית.
1. ראה לדוגמה, מ' הראל, **מסעות ומערכות בימי קדם**, תל אביב 1984, עמ' 174-175.
2. י' צפריר, מבצר סרטבה-אלכסנדריון, המקורות ההסטוריים והממצא הארכיאולוגי, בתוך **קרן סרטבה ומדבר שומרון**, מ' רוזנפלד (עורך), תל אביב תשמ"ד, עמ' 31-52; י' צפריר, י' מגן, שתי עונות חפירה במבצר סרטבה/אלכסנדריון, בתוך **קדמוניות 65** (תשמ"ד), עמ' 26-32.
3. על סיכום המחקר עד כה ראה: מ' בן זב, **מסרטבא לגרופינא** - לזיהוי מקומה של סרטבא, השנייה בתחנות קו המשואות מירושלים לבבל, בתוך **קתדרה 23** (תשמ"ב), עמ' 12 הערה 2 (להלן: בן זב, סרטבא); Y. Tsafir, L. Di Segni, *Tabula Imprii Romani Iudaea Palaestina, Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*,

רוב החוקרים יצאו מנקודת הנחה כי המשוואה שהודלקה על הר המשחה נראתה בסרטבה ללא שום קושי. היו חוקרים שבדקו זאת (בן דב, רוזנסון) וגילו שיש בכך קושי, ולכן הציעו זיהוי שונה מהמקובל⁴. וכיח זה עולה כאמור, בעיקר בשל הסיבה שאין קשר עין רצוף, כמתבקש; בזמן העברת הידיעות על קידוש החודש, כמוזכר במסכת ראש השנה:

ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה לסרטבא ומסרטבא לגרופינא ומגרופינא לחורן, ומחורן לבית בלתינן. לא זזו משם, אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש. (משנה, ראש השנה פ"ב מ"ד)

בן דב ערך מספר נסיונות למציאת קשר עין בין המבצר. לירושלים אך ללא הצלחה⁵, ועל כן הציע את זהו הסרטבה באתר בעבר הירדן המכונה: **צור של בית טוביה**⁶. אולם בהסתמך על נוסחאות שונות של המשנה, נדחתה הצעה זו על ידי עיר שי⁷. אנו מקבלים את הזיהוי של סרטבה במדבר המזרחי, וכמו כן אנו משוכנעים שאין קשר עין בין הר המשחה לסרטבה. תמונה זו עולה גם מהחתך הטופוגרפי שנערך מהר המשחה לסרטבה (ראה איור 1). מהחתך נראה בבירור שקו ראייה ישר בין **הר המשחה** (=רכס הר הזיתים) לסרטבה אינו אפשרי, כיון שישנו לפחות רכס גבוה אחד - באיזור כוכב השחר - המסתיר, ואינו מאפשר קו ראייה ישר בין שתי הנקודות.

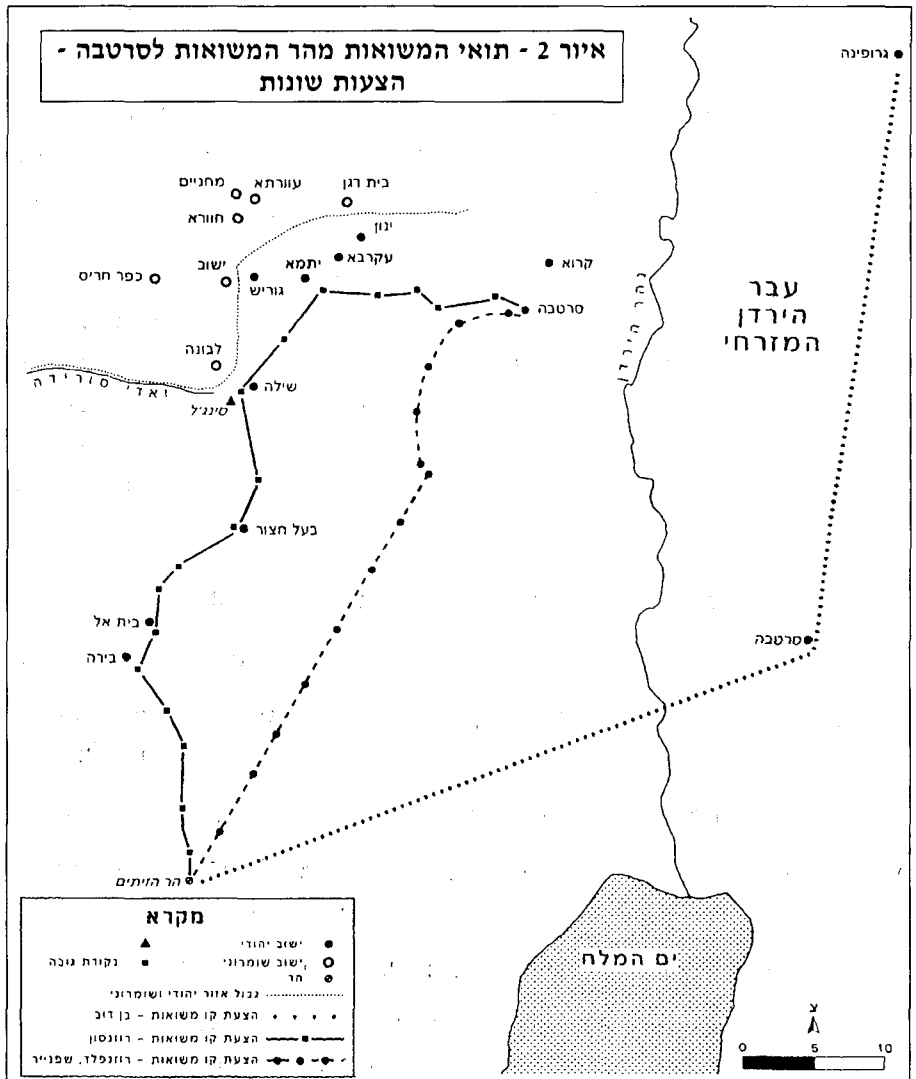
נראה שכבר בתקופות קדומות היה ברור שקו ראייה רצוף אינו אפשרי - אם מסיבות גיאוגרפיות, או מסיבות אחרות - עובדה שהצריכה תחנות ביניים, כפי

Jerusalem 1994, pp.60-61.

4. בן דב, סרטבא, עמ' 11-16.
5. שם, עמ' 13.
6. שם, עמ' 15.
7. עיר שי, אף על פי כן סרטבא היא אלכסנדריון, בתוך קתדרה 25 (תשמ"ג); עמ' 169-171.

שעולה כבר מהתלמוד (ראש השנה כ"ג ע"ב), ועל כך עמד רוזנסון.⁸ כיוון שעצם היותן של תחנות ביניים הוא דבר שהיה מקובל, הוצעו הצעות שונות לתוואי של השאת המשואות ושל תחנות הביניים (ראה איור 2). העיקרון שעומד מאחורי ההצעות השונות הוא שבמשנה הוזכרו תחנות ההשאה הראשיות וביניהן היו

8. י' רוזנסון, כיצד השיאו את משואות ראש החודש בימי בית שני בין ירושלים לסרטבה, בתוך קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 178-176; י' רוזנסון, בראשונה היו משיאין משואות בראשי חודשים, בתוך תחומין ד' (תשנ"ג), עמ' 488-500.

תחנות ביניים. הראל מקבל את התוואי המסורתי של קו המשואות, אך אינו מתייחס לבעיה של קשר עין בין התחנות. הוא עצמו מציין שיש קשר עין בין הר המשחה לסרטבה⁹, ולדעתו קיים קו מקביל של משואות בין שני עברי הירדן (מתבסס על המקורות) כשקו המשואות העבר-ירדני המערבי צפוף יותר, וזאת בגלל צפיפותו של היישוב היהודי שם¹⁰. רוזנסון הציע קו תחנות לאורך גב ההר בשומרון, המתבסס על האיזור היהודי המיושב בשלהי הבית השני סמוך ליישוב השומרוני¹¹.

רשימה זו באה להציע הצעה נוספת והיא, העברת קו המשואות בקו ישר - פחות או יותר - בין הר המשחה לסרטבה. קו זה מקובל על חלק מהחוקרים, אך הללו לא תמיד נתנו דעתם לנושא הטופוגרפי, היוצר קשיים בהעברת המידע בקטע זה. ההצעה תוצג כאן תוך שימת לב לבעיות קשר העין והצעה לפתרון הבעיה בתחנות ביניים. קו זה יתבסס על נתונים גיאוגרפיים ועל ממצאים ארכיאולוגיים, וכן על סקרים שנעשו באיזור בשנים האחרונות, תוך שימת דגש על מערכת הדרכים המקומית שקישרה בין התחנות. בהצעה זו אנו מתייחסים רק לקטע שבין הר המשחה לסרטבה שהוא בתחום הגיאוגרפי המוגדר של סקירתנו ולתחנות הביניים האפשריות בדרך; ולכן לא נעסוק כאן בהצעות הנוגעות לזיהויו של המשך קו המשואות.

ב. קביעת מסלול משואות מהר המשחה לסרטבה

הצעת המסלול תתבסס על מספר עקרונות:

- א. זיהוי אלכסנדריון/סרטבה באתר המקובל - בהר הבולט בעמק הירדן סמוך לפצאל ומצפונו.
- ב. היעדר קשר עין הכרחי בין התחנות הראשיות המוזכרות במקורות
- ג. קיום תחנות ביניים (עם קשר עין ביניהן) בין התחנות הראשיות, כפי שמשתקף כבר ממקורות מתקופת התלמוד.
- ד. תחנות הביניים מבטלות את הצורך של קשר עין בין התחנות הראשיות
- ה. נדרשת מערכת דרכים סבירה כדי להגיע לתחנות הביניים, המשמשת גם לקשר בין תחנות הביניים במקרה של תקלה ובתנאי מזג אוויר קשים.

9. מ' הראל, *מסעות ומערכות בימי קדם*, תל אביב 1984, עמ' 175

10. הראל, שם, עמ' 167-175

11. ' רוזנסון, שם (תחומין ד'), עמ' 492-493, וראה איור 2.

- ו. תחנות הביניים צריכות להיות ממוקמות מחוץ לאתרי יישוב, וזאת כדי למנוע בלבול בין אורות היישוב לבין אורות המשואות.
- ז. מסלול ההשאה לא היה רחוק מאוד, אך גם לא קרוב מאוד ליישובי הכותים. ככותים היתה כוונה להפריע בזמן השאת המשואות.

* * *

בבניית המסלול נתחשב בנתונים הבאים:

1. נתונים גיאוגרפיים

האיזור המוצע לקו המשואות הוא איזור מדברי בעל תנאים אקלימיים וטופוגרפיים קשים. זהו איזור שלאורך כל התקופות ההסטוריות לא התקיימו בו יישובי קבע גדולים, להוציא איזורים הסמוכים למעיינות הגדולים, ומצויים בו בעיקר שרידי נוודים ונמלטים¹².

האיזור שבו עובר הקו המוצע הוא איזור שכמות המשקעים שבו נמוכה, וכמות זו מתמעטת והולכת ככל שיורדים מזרחה. האיזור הדרומי הוא איזור עם סלעי קירטון ומתחתר בו נחל פרת בקער ואדי קלט. צפונה משם, הסלע הופך להיות גיר קשה מתקופת הטורון¹³. בשל האופי הגיאוגרפי של האיזור, מתחתרים בו נחלים שכיוונם מזרח-מערב ומקשים על ההליכה בכיון צפון דרום בעיקר בשוליים המזרחיים. מערכת נחלים זו כוללת (מדרום לצפון) את הנחלים הבאים: נחל פרת (קלט), נחל מכוך, נחל ייטב (עוג'א) ויובלי נחל ווחיתה, נחל דליה, נחלים רשאש ופצאל¹⁴. ממזרח לרכס הר בעל חצור ישנה מדרגה טקטונית המאפשרת תנועה רציפה בכיוון צפון דרום.

12. י' שפנייר, יחסי נוודים ויישובי קבע במזרח השומרון בעבר וכיום; בתוך מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השלישי, ז' ח' ארליך, י' אשל, (עורכים), קדומים-אריאל (תשנ"ד), עמ' 379-386.

13. ז' ב' בגין, הגיאולוגיה של סביבות ואדי מכוך, בתוך נקרות צורים 14, 1988, ע' פרומקין (עורך), עמ' 52-54.

14. י' רוט, ע' פלכסר, המסלע ביהודה ושומרון וניצולו על ידי האדם, בתוך יהודה ושומרון פרקים בגיאוגרפיה ישובית, א' שמואלי ואחרים (עורכים), ירושלים תשל"ז, עמ' 3-13.

2. מחקרי שדה

מחקרי השדה העיקריים עליהם נתבסס הם הסקרים והחפירות שנעשו בשנים האחרונות, ואשר נותנים לנו תמונת מצב של האיזור בתקופה הנדונה. כוונתנו בעיקר לסקר החרום של בר אדון¹⁵, סקר הדרכים הקדומות של אילן ודמתי¹⁶, סקר מזרח השומרון¹⁷ וסקר ארץ בנימין¹⁸. עוד נתונים יבואו במסגרת הטבלה המסכמת, נתונים המתבססים גם על מחקרים נוספים.

3. מערכת הדרכים

בהתאם לעולה מניתוח הנתונים הגיאוגרפיים, היה כיוונן של הדרכים הראשיות בעיקר ממזרח למערב. דרכים אלה קישרו את גב ההר עם בקעת הירדן, חשיבותן השתנתה מתקופה לתקופה וחלקן נסלל מראש כדרכים מקומיות. בדרכים אלה עשו לדעתנו את דרכם גם משיאי המשואות, ולשם כך יש חשיבות רבה בהכרת מערכת הדרכים ובהבנת השתלבותם באתרים הנסקרים.

4. יישובי קבע

סמוך למסלול המוצע ישנם סך הכל שישה יישובי קבע שהיו מיושבים בתקופה הנדונה וייתכן שמהם היו יוצאים המשיאים לתחנות הביניים. יישובי הקבע צוינו בטבלה המסכמת כתחנות ביניים, למרות שקרוב לוודאי שהמשואה עצמה לא הודלקה סמוך ליישוב עצמו כדי לא ליצור בלבול עם האור העולה מהבתים.

ג. קו המשואות המוצע

הגיוני למתוח את קו המשואות בקו ישר עד כמה שניתן. קו כזה הוא קצר ביותר, חוסך זמן ומונע בלבול ואפשרות 'קילקול' על ידי זרים. תנאי הכרחי הוא, קיום קשר עין בין תחנות הביניים. בנקודה זו אין אנו מסכימים לקו שהציע רוזנסון, אם כי הלה ציין שאין זו אלא דוגמה. סביר שבאיזור תחנת הביניים תהיה דרך, לפחות דרך מקומית, ולא נהיה רחוקים מהאמת אם נאמר שאת תחנות הביניים איישו אנשים שגרו במרחק לא רב מהתחנה. נראה גם סביר שקו תחנות הביניים לא

15. פ' בר אדון, הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו, בתוך יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, מ' כוכבי (עורך), ירושלים תשל"ב, עמ' 91-149.

16. צ' אילן, ע' דמתי, דרכים עתיקות במדבר שומרון, בתוך שנתון מוזיאון הארץ 17-18 (1975), עמ' 43-50.

17. שפנייר, מזרח השומרון בתקופות ההלניסטית הרומית והביזאנטית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב.

18. י' מגן, י' פינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג.

יעבור סמוך מאוד ליישוב השומרונים הצפוף הנמצא בגב ההר, בגלל היחס העוין של התושבים ורצונם לשבש את מפעל העברת המידע של קידוש החודש. מכל האמור עולה הצעה, שקו המשואות שעבר בין הר המשחה לסרטבה - בהנחה שהסרטבה מזוהה על פי המקובל בבקעת הירדן - עבר בקו ישר פחות או יותר, המתבסס על תחנות ביניים. קו ישר זה יכול להתבסס על עשרים וחמש נקודות בדרך (נקודות אלו מובאות באיור 3 ובטבלה)

קו המשואות, על פי הצעה זו, עובר במסלול הבא: מהר המשחה על רכס הה הזיתים (תחנה 1) לכיוון הנמצא מזרחית לאיזור ענתות (תחנה 3). משם ממשיך הקו צפונה וחוצה את היובלים העליונים של נחל פרת, ממזרח לחיזמא (תחנה 4). משם עובר הקו מעל לערוצי נחל מכמש ומכוך, עובר לספר המדבר באיזור חורבת אל-כוליה (תחנה 11) וחוצה את רכס כוכב השחר ממזרח (תחנה 12). רכס זה הוא הבעייתי מבחינת רצף הראייה צפון-דרום. משם ממשיך קו המשואות לכיוון צפון מזרח בירידה מתונה לכיוון הבקעה. לקראת סוף הדרך, ייתכן שהמסלול סוטה מעט מערבה, דרך בקעת גיתית של היום (תחנות 20-25) לכיוון הסרטבה. קו זה מציע תחנות ביניים שהמרחק ביניהן הוא מספר קילומטרים בודדים, עובדה המאפשרת לראות את תנועת ההשאה המוזכרת במקורות (משנה ראש השנה ב' ג'), ואין מתאפשרת דרך ההשאה בתחנות הראשיות בלבד. כמו כן, מתבססת הצעה זו על מערכת דרכים מקומית שבהן, ככל הנראה, עשו את דרכם משיאי המשואות. אין ודאות שכל הנקודות שימשו באותה עת, אך הן בעלות פוטנציאל טוב מבחינת הנתונים שנבדקו בשטח, הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינת הממצאים ההסטוריים והארכיאולוגיים. הבנת המבנה המרחבי של האיזור מאפשרת להציע קו זה בביטחון שאינו נופל מההצעות שהוצעו עד כה.

טבלה מסכמת לנקודות המוצעות כתחנות הביניים בין הר המשחה לסרטבה

מקורות	הערות	גובה נתונים**	תחנת ביניים בקו המשואות*
- הראל 1984, עמ' 174-175.	זיהוי נקודה מדוייקת בעייתית.	818 מ' ברכס הר הזיתים	1. הר המשחה
- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 355-356.		667 מ' חורבה בגודל 30 דונם. ממצאים מהתקופות: ברזל, הלניסטית, רומית.	2. שיח ענבר
- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 379.		610 מ' חורבה בגודל 30 דונם. ממצאים מהתקופות: ברזל, הלניסטית, רומית.	3. חורבת דיר א-סד
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 380-381. - כוכבי תשל"ב, עמ' 187.		638 מ' שרידים מהתקופות: ברזל, הלניסטית, רומית.	4. חורבת עילמית
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 393-394.		540 מ' חורבה בגודל 4 דונם. שרידים מהתקופה הרומית.	5. חורבת א-תינה
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 205. - מזר ואחרים תשמ"ד, עמ' 237.	נקודת תצפית זו נמצאת סמוך לאתר הנזכר.	569 מ' מבנה מלבני, בתוכו מבנה ריבועי המזכיר מיצד, בור מים. שרידים מהתקופה הרומית.	6. נ.ג. 569
- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 206. - אליצור 1993, עמ' 111-124. - מזר ואחרים תשמ"ד, עמ' 250-236.		595 מ' כיפה בולטת, ממזרח לה גדרת אבן ושרידי מבנה, ושרידים מתקופת הברזל.	7. נ.ג. 595
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 206. - אליצור 1993, עמ' 111-124.	אתר סמוך לדרך שכיוונה צפון דרום.	635 מ' כיפה בולטת בסביבתה שנשקף ממנה נוף המדבר, ממערב לה אתר קבורה מתקופת הברונזה הביניימית.	8. נ.ג. 635
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 295.	נמצא סמוך לדרך.	508 מ' כיפה בולטת מעל ערוץ נחל מכוך. מצפון מזרח אתר נוודים עם שרידים מהתקופות: הלניסטית, רומית.	9. נ.ג. 508
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 295-296.	סמוך לדרך חשובה היורדת לכיון יריחו מאיזור גופנא.	590 מ' כיפה שיש עליה שרידי בית - חוה מהתקופה הביזאנטית.	10. אל מוניה

* מספר התחנה - מתייחס למספר המופיע באיור 3 - תחנות הביניים בקו המשואות הר המשחה - סרטבה.

** נתונים - לא צויינו כל התקופות שנמצאו בהן ממצאים, אלא רק התקופות הרלוונטיות (או הסמוכות, אם היה חסר ממצא) לזיהוי האתר על דרך השאת המשואות.

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

מקורות	הערות	גובה נתונים	תחנת כיניים בקו המשואות
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 309-307. - מגן תשמ"ט, עמ' 45- .50	צופה לדרך גופנא יריחו.	664 מ' מצודה ומנזר ליד אתר גדול. מבצר רומי מנזר ביזאנטי.	11. חורבת אל כליה
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג, עמ' 314-312.	נמצא בהמשך הרכס של קובת א-נג'מה.	637 מ' מבנה ריבועי בראש כיפה. ממצאים מהתקופות: הלניסטית, רומית.	12. אל קצר
- קונדר וקיצ'נר 1882, שומרון, עמ' 383. - שפנייר תשנ"ב, עמ' .205	תצפית טובה על כל האיזור וקשר עין עם ירושלים וסרטבה.	724 מ' קבר שיית, סביבו פזורים חרסים ומעט שרידים מהתקופה הרומית.	13. קובת א- נג'מה
- שפנייר תשנ"ב עמ' 189-188.	אין ממצאים מיוחדים.	551 מ' כיפה השולטת על סביבתה ממנה תצפית ליובלים העליונים של נחל ייטב.	14. נ.ג. 551
- שפנייר תשנ"ב, עמ' .165 - שוורץ ושפנייר תשנ"ג, עמ' 20-3.	סמוך לדרך מקומית היורדת מצפון לנחל מכמש.	535 מ' ךגם בקוטר 5 מ', מעט שרידים מהתקופה הרומית.	15. נ.ג. 535
- שפנייר תשנ"ב, עמ' .130, 128	הכיפה שולטת על דרך היורדת לכיוון נחל דליה.	560 מ' כיפה השולטת על סביבתה. בראש הכיפה ךגם קטן. מעט שרידים. לא נמצאו חרסים.	16. כתף רפיע
- שפנייר תשנ"ב, עמ' 102 (סביבות האתר).	הגבעה נסקרה, לא נמצאו ממצאים מיוחדים.	547 מ' כיפה השולטת על הערוצים היורדים לבקעת פצאל.	17. חורבת אל מותברכיה
- שפנייר תשנ"ב, עמ' .87-86 - אילן ודינור תשמ"ז, עמ' 114-130..	האתר מצוי כקילומטר מזרחית לחורבת ג' בעית שהיתה מיושבת גם בתקופות: הלניסטית ורומית.	570 מ' רגם ומתחם רעייה סמוך לכיפה. שרידים מהתקופות: ביזאנטית ומאוחרת יותר.	18. נ.ג. 570
- פינקלשטיין, סקר אפרים, טרם פורסם.	נמצא במדרגה תחת לכפר דומא, סמוך לעין דומא.	527 מ' אתר בגודל 5 דונם, ניכר בגלי אבנים וטראסות. ממצאים מתקופות שונות, ומביזאנטית.	19. חורבת אל מונטר
- אילן ודמתי 1975, עמ' .38	האתר סמוך לדרך שכם - פצאל.	444 מ' מבנה גדול וחצר. נמצאו שרידים מהתקופות: ישראלית, פרסית.	20. חורבת בני פדיל
- אילן תשל"ז, עמ' 291.		339 מ' גבעה בולטת על פני סביבתה מעל לעמק גיתית הפורה. שרידים מהתקופות: פרסית, ביזאנטית.	21. חורבת טוויל
- אילן ודמתי 1975, עמ' .39	נמצאת סמוך לדרך המחברת את שכם עם בקעת פצאל.	338 מ' גבעה בולטת מצפון לעמק גיתית. לא נמצאו ממצאים.	22. נ.ג. 338

על אתר - ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות

מקורות	הערות	גובה נתונים	תחנת ביניים בקו המשואות
- אילן ודמתי 1975, עמ' 40-39.	נמצאת סמוך לדרך המחברת את שכס עם תל א-צמידי.	173 מ' גבעה בולטת מעל בקעה חקלאית. לא נמצאו ממצאים.	23. א-צונה
- אילן ודמתי 1975, עמ' 39-20. - שפנייר 1993, עמ' 267-282.		329 מ' גבעה בולטת סמוך לעין אל-חפירה וסמוך לדרך קדומה.	24. ראס אל-חפירה
- עמית 1989, עמ' 215-221.	גבעה זו שימשה כאגן ניקוז המים לבורות המים במבצר סרטבה.	319 מ' גבעה בעלת כיפה שטוחה, סמוכה לסרטבה. נמצאו בה שרידי אמות מים המובילים למבצר.	25. ראס קוניטרה
- קונדר וקיצי'נר 1882, עמ' 396-401. - משל תשכ"ט, עמ' 103-107. - משל השמ"ט, עמ' 301-292. - צפרייר ומגן תשמ"ד, עמ' 32-26. - צפרייר 1994, עמ' 61-60. - משל תשנ"ו, עמ' 243-247.	סרטבה היא התחנה השנייה המוזכרת במסכת ראש השנה בסדר השאת המשואות.	377 מ' שרידי מבצר המזוהה עם אלכסנדריון נערכו בו חפירות ונמצאו שרידים מהתקופות: הלניסטית, רומית.	26. סרטבה

ביבליוגרפיה לטבלה המסכמת

- אילן תשל"ז - צ' אילן, בקעת הירדן ומדבר שומרון, תל אביב תשל"ז
- אילן ודינור תשמ"ז - צ' אילן, א' דינור גבעית, ישוב קדום בספר מדבר שומרון, בתוך שומרון ובנימין, ז' ח' ארליך, (עורך), עפרה תשמ"ז, עמ' 114-130.
- אילן ודמתי 1975 - צ' אילן, ע' דמתי, דרכים עתיקות במדבר שומרון, בתוך שנתון מוזיאון הארץ 17-18 (1975), עמ' 43-50.
- אליצור 1993 - י' אליצור, דרך אלכסונית מירושלים למעברות אדם בתקופת המקרא, בתוך מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני תשנ"ב, ז' ח' ארליך, י' אשל (עורכים), קדומים אריאל 1993, עמ' 111-124.
- הראל 1984 - מ' הראל, מסעות ומערכות בימי קדם, תל אביב 1984.
- כוכבי תשל"ב - מ' כוכבי, (עורך), יהודה ושומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב.

- מגן תשמ"ט - י' מגן, מבצר רומי ומנזר מן התקופה הביזאנטית בחירבת אל כילה, בתוך **קדמוניות 85-86** (תשמ"ט), עמ' 45-50.
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג - י' מגן, י' פינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג.
- מזר ואחרים תשמ"ד - ע' מזר, (ואחרים), דרך הגבול שבין מכמש ליריחו ותפירות חורבת שילחה, בתוך **ארץ ישראל י"ז** (ספר ברור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 236-250.
- משל תשכ"ט - ז' משל, מה יש לראות בסרטבה-אלכסנדריון? בתוך **טבע וארץ**, י"ב/ג (תשכ"ט), עמ' 103-107.
- משל תשמ"ט - ז' משל, מערכת המצור ודרך קדומה לרגלי מבצר אלכסנדריון (סרטבה), בתוך **ארץ ישראל כ'** (ספר יגאל ידון), ירושלים תשמ"ט, עמ' 292-301.
- משל תשנ"ו - ז' משל, החשמונאים ומבצרי מדבר יהודה, בתוך **ימי בית חשמונאי**, ד' עמית, ח' אשל, (עורכים), ירושלים תשנ"ו, עמ' 239-250.
- עמית 1989 - **אמות המים הקדומות בארץ ישראל**, ד' עמית, ואחרים (עורכים), ירושלים 1989.
- צפריר, דיסגני וגרין 1994 - Y. Tsafir, L. Di Segni, Y. Green, *Tabula Imprii- 1994 Romani Iudaea Palaestina, Eretz Israel in the Hellenistic Roman and Byzantine Periods*, Jerusalem 1994.
- צפריר ומגן תשמ"ד - י' צפריר, י' מגן, שתי עונות חפירה במבצר סרטבה/אלכסנדריון, בתוך **קדמוניות 65** (תשמ"ד), עמ' 26-32.
- קונדר וקיצינר 1882 - C.R. Conder, H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, London 1882.
- שוורץ ושפנייר תשנ"ג - י' שוורץ, י' שפנייר, מדבר שומרון כמקלט למורדים חשמונאים, בתוך **קתדרה 65** (תשנ"ג), עמ' 3-20.
- שפנייר 1993 - י' שפנייר, מעינות דרום מזרח השומרון, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני**, ז' ח' ארליך, י' אשל, (עורכים), **תשנ"ב**, קדומים-אריאל 1993, עמ' 267-282.
- שפנייר תשנ"ב - י' שפנייר, מזרח השומרון בתקופות ההלניסטית הרומית והביזאנטית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב.